

A HALÁL OKA: KELEVÉNY

Ez a beírás 1829 – 1830-tól kezdve, amikor általánossá lesz a rovatos anyakönyvvezetés és a rovatok között a halál okának a bejegyzésére szolgáló is van, nagyon sokszor fordul elő. A megelőző időben a halál okát csak rendkívüli haláleseteknél jegyzték fel, így a halálos betegség gyakoriságát nem lehet megállapítani, viszont attól kezdve olyan sokszor szerepel a halál okaként, hogy csak a veres himlő vetekedik vele azzal a különbséggel, hogy a veres himlő, mint járványos betegség egyes években nagyon sok áldozatot szed, aztán éveken keresztül nem szerepel, míg a kelevény évről évre, folyamatosan pusztít. A gergelyiugornyai ref. egyház anyakönyvében már a rovatos bejegyzések első évében hatszor fordul elő. A következő évtizedben 59 a kelevényben meghaltak száma. Századunk elején is folyamatosan megtaláljuk, az utolsó ilyen bejegyzés 1931-ből való.

A meghaltak minden esetben gyermekek. Egy esetben szerepel a kelevény 7 éves gyermeknél a halál okaként, máskor egészen fiatal, néhány hetes, vagy hónapos, de általában egy éven aluliak az áldozatok.

A halál okát mindig „halálbíró” halottkém állapította meg, egyszerű falusi ember, aki a hozzátartozók bemondása szerint a népi elnevezésekkel határozta meg a betegségeket.

A betegség általánosan ismert, elnevezése más községekben is ugyanaz, gyakorisága Szabolcs-Szatmárban az említett gergelyiugornyai adatoknak megfelelő. A betegséget említi egy 1782-ben megjelent népi-orvosi könyv, ír róla Pócs Éva, elnevezése szerepel egy patikai szerben, a „kelevényzafatban.”¹

Ahhoz képest, hogy sok halált okozó betegségről van szó, a kelevény meghatározás erősen zavaros, elmosódott. Az Értelmező Szótár ezt írja róla: „Nagyobb, rendszerint csoportos kelés – kék, mérges, vörös kelevény. A kelevény felfakad, kifakad, lelohad.” Ez olyan betegségről szól, amely sohasem szerepel tömeges halál eseteként. Lehet nagyon kellemetlen, de éppen a meghatározás szerint előbb utóbb f e l f a k a d , k i f a k a d , l e l o h a d . Az irodalomból Kármánt idézi: „Érttesétek meg a beteggel kelevényét és kívántassátok meg vele az egészséget.” Ez olyan belső betegségre utal, amelyről a beteg talán nem is tud.

Gvadányi is belső, halálos beteségnek ismeri. Nótáriusának „szívét megszorító halálos kelevény”.

Az említett népi-orvosi könyv is két helyen és két különböző betegségre ajánl kelés-kelevény címszó alatt orvosságokat. A kelésekre külső orvosságot ajánl: „A lenmagot megtörvén, bodza és székfű virágot vele összevegyelítvén és közzé kevés szappant vakarván, édes tejben főzd meg, lágy melegen kend ruhára és tedd a kelésre.”... „Ha pedig meg akarod fakasztani, a lenmagot összetörvén két tyúktójas fejrjével és faolajjal habard össze és kösd reá. „Vagy a szurkot olajjal, íros

¹ Pócs Éva: Zagyvarékás néphite 83. l.

vajjal olvastd össze, meghiggadván kösd reá.” Vagy: „A fehér lilium gyökerét, vagy veres hagymát megsütvén törd össze tyúktojás székével és kovásszal keverd egybe. Olyan lévén, mint a sűrű pép, kend ruhára, kösd be véle.”² Mivel a könyv az egyes betségeknel lehetőleg teljesen receptgyűjteményt igyekszik adni, ebből a felsorolásból látható, hogy itt valóban a külsőleg látható és gyógyítható betegségről van szó.

Másik helyen a kelevény címszó alatt bár nem írja le a betegség különböző voltát, másféle, belső orvosságokat javasol. „A pápa füvet (Carduus Benedictus) borban megfőzvé és lenmag olajat közibe töltvén melegen azt igyad.”³ Ugyanezt a pápafüvet ajánlja mérgezés ellen. Nagyon keserűnek mondja, de jó, izzasztó orvosságként javasolja. Ajánlja a pestis ellen is így: „A száraz pápafüvet törd porrá és abból négy eziüst pénz nyomót tojásban reggel és este adj enni.” A hideglelés orvosságául is ezt ajánlja. Orvossága úgy ezeknél, mint a kelevénynél m e g e l ő z ő orvosság.

A patikában árult kelevényzajt, a régi gyógyszerészeti nevén Infusum Rhei, a későbbin Infusum Laxativum enyhe hashajtó, mit ilyen nem áll arányban az olyan sok halált okozó betegséggel. Az asszonyok nem is a kelevény gyógyítására, hanem megelőzésére vásárolják.

A Pócs Éva által közölt adatok között a betegség súlyos, vagy kevésbé súlyos hasmenésnek látszik, ennek megfelelő az orvoslása is. (Kamilla tea, vagy a kelevényzajt.)⁴

Meg kell még vizsgálnunk a kelések mágikus gyógyítását is, hogy világosabban álljon előttünk a halált okozó kelevény. A néphit a betegséget különböző misztikus lényeknek tulajdonítja, amelyeket a velük szemben hatásos különböző rítusokkal, vagy varázsszerekkel lehet távoltartani, vagy elűzni. A kelések mágikus gyógyításánál általános a betegség analógiás elvitetése.⁵ Lehet gyógyítani úgy, hogy bizonyos közvetítő anyagok, vagy eszközök magukra veszik és más emberre viszik át.

„A kelést pénzzel kerekítették meg, és az utcán eldobták. Aki megtalálta és felvette, arra ment át a rontás.”⁶ Bábót csináltak és azzal a kelést megkerekítették, a bábót keresztúton dobták el. Aki megtalálta és felvette, arra ment rá a rontás. „Az ilyen bábót anyám is sokszor csinálta.”⁷ „A kelést pénzzel, vagy bábbal kell körülkerekíteni, hátra nem nézve keresztúthoz kell elvinni és hátradobni. Hazamenet sem szabad hátranézni. Valami hozzátartozó viszi el a keresztútra és az dobja hátra.”⁸ „Kis csuport is dobtak el, tettek bele valamit. Az illet nem volt szabad felvenni, mert attól sok, nagy kelés lett azon, aki felvette. Hajítottak el hagymát és zsebkendőt is.”⁹

Ezekben olyan rontó szellemről van szó, amely nem jár szabadon, rajta van az emberen, vagy a tárgyon, más adatközlésekből az is kiderül, hogy egyformán árt, egyformán elvihető nappal, vagy éjszaka. Bár a körülkerekítéssel rászédhető, rámegy a tárgyra, vagy az embert utánozó bábra, mégis az emberen van az igazi helye, ha a tárgy emberhez jut, átme gy az emberre. Hátról nem támad, ha a vi-

² Nyavalyák orvoslása, Vác. 1782. 77. l.

³ Nyavalyák orvoslása 78. l.

⁴ Pócs Éva: Zagyvarékás néphite 211 – 212. l.

⁵ Pócs Éva: Zagyvarékás néphite. 188. l.

⁶ File Gusztávné 57. é. ref. adatközlő Gergelyugornya.

⁷ Szombathy Béla 40. é. ref. adatközlő, Gergelyugornya.

⁸ Benedek András 72. é. r. kath. Vitka.

⁹ Baráth Istvánné 73. é. ref. adatközlő, Gergelyugornya.

vője nem néz hátra, akkor sem találja meg visszafelé az utat, ha esetleg el tudna szabadulni a tárgytól.

Az anyakönyvekben szereplő, halált okozó kelevényt úgy ismerhetjük meg legbiztosabban, ha megkérdezzük azokat, akik annak idején az adatokat bediktálták, a betegség nemét megállapították, ismerték azokat, akik kelevényben haltak meg.

„A kelevény a pólyás gyermekek betegsége. Onnan tudták meg, hogy kelevényes, hogy mikor haldoklott, megkékült. Amikor meghalt, akkor már nem volt kék. Édesanyámnak kettő halt meg így.”¹⁰

„A kelevénynek semmi köze nincs a keléshez. Nekem volt egy kislányom, az négy hetes korában kelevényben halt meg. Éjszaka csak elkezdett sírni, egyszer csak elhallgatott, amikor megnéztem, már meg volt halva. A kelevényes megkékül. Felnőttek is szoktak így meghalni, azt mondják, hogy minden emberben benne van a Kelevény, de csak halála óráján jön elő.”¹¹

„Kelevény szokott lenni a gyermekekben. Emma lányom két éves volt, és ahogy mamám fogja a gyermeket, egyszer csak megkékült, de lehet, hogy rajta nem kelevény, hanem csak gilisztafrász volt. Akiben kicsi korában nincs kelevény, akkor van benne, mikor megfele hal. Akit a r o s s z jár, az is lehet kelevény és az is lehet, amikor a szája habzik.”¹²

„Amelyik fiú gyermek kelevényes volt, azt a rossz járta. Így volt a Gergely Gabié is, az enyém is. Majd minden fiú gyermek átmegy rajta, de néha lányok is. Ma epilepsziának mondják, régen azt mondták, hogy a rossz járja. A rosszbajt az Isten adja, de volt olyan is hogy azért kapta valaki, mert (szemmel) megverték.”¹³

„Ha a pici gyermek meghalt, azt mondták, hogy a kelevény törte össze. Ha nagyon sírt a gyermek, azt mondták, megöli a kelevény. Akit a kelevény összetör, annak a hasa és a melle környéke megkékül. A kelevényt h a l á l n e m é n e k tartották. Azt mondták, meghal, mert a kelevény bántja. Legtöbbször 2 hónapos korig haltak meg kelevényben.”¹⁴

„A gyermekemet a n e h é z s é g törte, kelevényes volt, állandóan fel-felsírt, elfele szaladt.”¹⁵

„A nagyon kövér gyermek szokott meghalni kelevényben. Egyszer csak megkékül, megöli a kelevény.”¹⁶

„Kelevényben nekem is halt meg gyermekem. Egyszerre csak megkékült, rohamosan jött rá a kékség. Sokan haltak meg benne. Amikor az enyém meghalt, akkortájt 9 halt meg benne. Egy-két hetesek voltak, egy hónapos korig.”¹⁷

„A kelevény vele született a gyermekkel. Ha kijött rajta, tiszta kék volt a gyermek.”¹⁸

„Ha a kis gyermekre rájött valami reszketés, ezt úgy hívták, hogy kelevény. A kelevényes gyermek megkékült, rángatózott.”¹⁹

„Ha a gyermek rosszul lett, lázas volt, ha rájött a rosszbetegség, a görcs, ha megkékült, kelevényes volt.”²⁰

¹⁰ Tóth Lajosné 40. é. adatközlő, Gergelyiugornya.

¹¹ Baráth Istvánné 73. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

¹² Szabó Sándorné 65. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

¹³ Kokas Mihályné 69. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

¹⁴ Balázi Sándor 77. é. ref. adatközlő, Tizzaszalka.

¹⁵ Huszti Andrásné 66. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

¹⁶ Hetei Pálné 90. é. ref. adatközlő, Hete.

¹⁷ Kődöböc László 73. é. ref. adatközlő, Tizzaszalka.

¹⁸ Molnár Ferenc 45. é. ref. adatközlő, Fejérese.

¹⁹ Illés Bertalanné 74. ref. adatközlő, Tákos.

²⁰ Baráth Pálné 69. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

„A gyermeket összetörte a kelevény, borzasztó kínja volt. Előtt nagyon sok gyermeket kinlasztott a kelevény. Nagyok is kékültek meg, ezekre is azt mondták, hogy összetörte a kelevény. A „kelevénynek nem volt orvossága, Kokas Palinénak 3 gyermeke halt meg benne.”²¹

„Ha a kelevény belejött a gyermekbe, az megkékült. Sok gyermeket ölt meg a kelevény. Belement abba a gyermekbe és megölte, a gyermeknek kínja volt, meghalt.”²²

Az adatok nagyon sokszor ismétlődnek, nagyon sok adatközlő közléseiből csak azokat idéztem, amelyekben a betegség meghatározásához a többiekhez képest valami kevés más is van. Az adatokban benne van mindaz, ami a kelevény megjelenésével és külső jegyeivel kapcsolatban egyáltalán elmondható.

Pócs Éva zagyvarékási adatai ezekhez hasonlók:

„Régen a bélhurutos gyerekre azt mondták, hogy kelevényes. Aztán mikor meghalt, kék volt a hasa. Kelevénybe sok gyerek meghalt, azt mondták, megölte a kelevény . . . a kelevény jó, hogy kijön belőle . . . A kisgyermeknek vagy kelevénytől fáj a hasa, vagy csak hasfájása volt.”²³

Orvosi szempontból a bélhurutól kezdve az epilepsziáig nagyon sok minden belefér a kelevény elnevezésbe. A különböző betegségeket a néphit azzal foglalja össze a kelevény fogalmába, hogy a beteg megkékül. A betegség általában kisgyermek betegsége, de megkékülés esetén felnőtteknél is gyanakodnak kelevényre. A betegség általában halálos és azokban az esetekben, amikor kelevényre gyanakodtak, ha a gyermek meggyógyult, a beteségnek más okát keresték: csak göres, gilisztafrász, hasfájás, stb.

A betegség külső jegyein kívül sokat mondanak az adatközlőknél ismétlődő kifejezések: Belemegy, belejön, rájön, benne szokott lenni, kijön belőle, töri, összetöri, kinlasztja, megöli. A kifejezések olyan személyes gonosz démonról beszélnek, amely az ember élete ellen tör és ártó munkája megkékülésben jelentkezik.

Többet tudunk meg róla, ha figyelembe vesszük az ellene való védekezés módjait. A betegség ellen a gyógyszerek nem használtak.²⁴ A megelőzésképpen használt kelevényzajt néha képes volt távoltartani. Bár beteg volt a gyermek, a kelevény nem tudott belemenni, a gyermek nem kékült meg.

Amikor már a betegség bekövezetkezett, általában nem gyógyszeres orvosságot használtak. Legáltalánosabb próbálkozás a gyermek ingének, vagy ruhájának felhasználása. „Ilyenkor az ingét levetették, áthajították a háztetőn és ott ahol leesett, elásták.” „Az olyanról, aki kelevényes, le szokták hasítani a ruhát és át szokták hajítani a háztetőn. Ahol leesett, ott elásták. A szülei hajították át. Jó erősen összegöngyölték és azt úgy hajították.”

„Anyósom azt mondta, hogy le kell tépni róla az inget és küszöb alá kell elásni, akkor nem lesz benne többet a kelevény. Nem akármelyik ruháját kell elásni, hanem azt kell letépni róla, amelyik akkor van rajta, mikor beteg. Le kell tépni ingét, ruháját, mindent.” Az „ingét elválták a küszöb alá, az ott is maradt.” A kis ingéből lehasítottak egy darabot és azt áthajították a háztetőn.” „Annak a gyermeknek az ingét, akit a kelevény bánt, el szokták ásni az eresz csorgóban.”²⁵

„Azt mondják nem is jó a gyermekre olyan inget ráadni, ami ki nincs mosva, mert

²¹ Baksa József 63. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

²² Koncz Istvánné 68. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

²³ Pócs Éva, Zagyvarékás néphite, 88. l.

²⁴ L. 13. sz. jegyzet és más adatközlők.

²⁵ L. 10–22. sz. adatközlők.

akkor rájön a csúnya betegség, nem is tudják meggyógyítani soha, ha csak úgy adják rá, ahogy kihozták a boltból. Úgy csinálták, hogy, ha egyebütt nem is mosták ki, egy kis sarkát akkor is kimosták, hogy ne tiszta mosatlan legyen. Idegen ruhát nem is volt szabad a gyermekre adni.”²⁶

„Köncz Emmáról is letépték az inget, amikor nagyon törte a kelevény. Fehér ruhája volt égszín mintával. Amikor letépték róla, elásták a temető árkába. Úgy is csinálták, hogy új csuporban főztek földet. A temetőből 9 sírről kellett hozni egy-egy kis földet, 9 fejfából is kellett hozni egy-egy kis forgácsot, azt is meg kellett főzni a földdel együtt. A vízből a gyermeknek először a szájába cseppentettek netvetlen ujjal, azután megmosták az arcát és az egész testét is a keze fonákjával. A vizet napfeljötté előtt a keresztútra kellett önteni, közben sem hátranézni, sem valakihez szólni nem volt szabad.”²⁷

Egy adatközlő úgy tudja, hogy a gyermek ingének elásása mellett a kelevényes gyermeknek porrátorított emberkoponyát és a disznó koponyájából kiszedett farkasfogot is kell beadni, ami egyébként a nyavalyatörés, epilepszia gyógyítására használatos.²⁸

Egy másik asszonynak azt ajánlották, hogy megsütött összetört hagymát tegyen a gyermek puppjára (köldökére) de nem volt biztos a betegség megállapítása, volt olyan, aki azt mondta, hogy a gyermeket a kelevény gyöttri, mások azt mondták, hogy nem az a baja.²⁹

Amint előbb láttuk, a kelevény fogalmába több betegség belefér, illetve a Kelevény többféle betegséget okozhat, munkáját a közös tünet, a megkékülés jelezi, így lehetséges, hogy egyes esetekben más, körülhatárolható betegségeknel használt varázsszerrel kísérleteznek ellene. A felsorolt gyógyítási módok közül a két utolsó ilyen betegségekre vonatkozik. A sírről hozott föld, a fejfaforgács főzete, a felhasználás módjával együtt a szemmelverés gyógyítására mutat, s csak kiegészítésként használják a gyermek ingének letévése és elásása mellett.

A betegség jeleiből és a vele kapcsolatos kifejezésekből megismertük a Kelevényt, mint személyes démonot. Az ellene való védekezés módjai még többet mondanak el róla. Adatközlők szóltak arról, hogy benne van a gyermekben és amikor kijön, akkor okozza a kékséget, mások arról beszélnek, hogy bemegy a gyermekbe. A gyógyítás módja arra utal, hogy amikor nincs benne az emberben, ott tanyázik valahol az ingében, onnan gyöttri. Az inggel, ruhával együtt el lehet távolítani. Az ing letévése, lehasítása arra utal, hogy váratlanul támad, eltávolításával sietni kell. A földből nem tud kijönni, ezért a gyermek ingét, vagy ruháját el kell ásni. A háztetőn való áthajtásnál a szellemvilág valami jóakarató tagja mutatja meg a biztos helyet, ahol el kell ásni a ruhát, az nem az ember által előre meghatározott helyre esik le. A küszöb alja, az eresz csorgó, vagy a temető árka egyéb szellemek, démonok lakóhelyei, az elásás a Kelevényt ezek közzé rekeszti.

A ruhában más halált okozó gonosz szellem is lakhat, a meghaltak ruháit részint vele kell temetni a halottal, részint el kell távolítani, el kell t i l i t a n i a háztól,³⁰ egyrészt a halott lelkét kell kielégíteni vele, másrészt elajándékozással is meg lehet szabadulni a benne lakó gonosztól. Ez nem azonosítható a csak a földre rekeszthető Kelevénnyel.

A néphit más gonosz démonokat is ismer, akik éjjel alvó felnőtteket gyötörnek

²⁶ Filep Bertalanné 58. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

²⁷ Baráth Pálné, Penke Julianna, ref. 63. é. adatközlő, Gergelyiugornya.

²⁸ Filep Bertalanné, 58. é. ref. adatközlő, Gergelyiugornya.

²⁹ L. 27. sz. adatközlő.

³⁰ özv. Varga Jánosné, 60 é. ref. adatközlő, Tákos.

meg, törnek össze és testen kék-zöld foltokat okoznak, de ezek is különböznek a Kelevénytől. Ezek kóborló szellemek, vagy alakot változtató gonosz lelkek, amelyek ellen sohasem védekeznek a ruha eltávolításával, ellenük csak a tudósok titkos tudománya hathatós. Rendszerint nem okoznak halált és nem ismerek olyan adatközlőt, aki arról tudna, hogy ezek gyermekeknek ártanának. Mindenkor felnőtteknek okoznak gyötrelmet s azokon marad rajta munkájuk múltó nyoma, a kékség.

A halál oka: Kelevény Az elmosódott értelmű szó adatközlők kifejezéseiben, értelmetlenné látszó cselekményekben, idejétmúlt babonákban megelevenedik. Megismerjük a régi hitvilág egy személyes gonosz démonát, a Kelevényt, amely ott rejtőzködik a kisgyermekben, vagy annak ruhájában, hogy annak életére törjön. Hogy ő volt jelen, megismerhető a rontása nyomán keletkezett kéküléshől. Bár hatalmas, kellő pillanatban a ruhával együtt a földbe rekeszthető.

CSISZÁR ÁRPÁD

DIE URSACHE DES TODES: DIE KRANKHEIT KELEVÉNY

Bis zu den Jahren um 1930 herum ist das Wort „*kelevény*“ (keleven) in den Matrikeln sehr häufig als Ursache des Todes zu finden. Die Krankheit kelevény fordert ihre Opfer im allgemeinen aus den Reihen der Kinder unter 10 Jahren. „Kelevény“ ist nicht mit den als „kelés“ (kelés) genannten Furunkeln identisch.

Nach den Angaben jener, die darüber berichten, stellt sich der Tod unerwartet, rasch ein. Diese Krankheit endet meistens tödlich.

Das Wort kelevény deckt medizinisch eigentlich verschiedene Kinderkrankheiten, die der Volksglaube nach äußerlichen Merkmalen zu einer Ursache zurückführt. *Kelevény* war, wenn das Kind blau wurde, oder wenn auf dem Körper des toten Kindes blaue Flecke erschienen.

Um dieser Krankheit vorzubeugen, wandte man eine in der Apotheke gekaufte Arznei, den sogenannten „*kelevényzaft*“ an („kelevén'saft“); wenn aber jemand bereits erkrankt war, versuchte man es mit magischen Heilmethoden. Einige versuchten dies mit ausgekochter Friedhof- oder Graberde, andere wieder mit einer durch Kochen menschlicher Schädelknochen gewonnenen Flüssigkeit zu heilen. Das Allgemeine aber war: von dem Körper des blau gewordenen oder sehr weinenden Kindes wurde das Hemd heruntergerissen. Das Hemd wurde dann entweder bei der Türschwelle oder in der Dachrinne vergraben, ein andermal wieder wurde man das Hemdchen über das Dach und wo es herabfiel, wurde es dann vergraben. Es kam auch vor, daß man es in den Regengraben des Friedhofes trug, um es dort zu vergraben.

Á. CSISZÁR

³¹ *Mészáros Gyula*, a csuvas ősvallás emlékei 32 – 38. l.